

Μ. Γ. Μερακλής

Η συνέχεια της Λαογραφίας

Δεν θα μιλήσω για τη συνέχεια, πολιτισμική, ιστορική, εθνική, την οποία, κατά τη γνώμη των επικριτών της, αποκλειστικά μελέτησε και μελετά η λαογραφία. Θα μιλήσω για τη δική της συνέχεια, όπως την παρακολουθούμε στα εκατό χρόνια του επίσημου βίου της. Όσον αφορά τη μελέτη της πολιτισμικής κ.λπ. συνέχειας, παρατηρώ ότι, στο βαθμό, αρκετά σημαντικό, όπου αυτή πραγματοποιήθηκε, ήταν αναπόφευκτη συνέπεια συγκεκριμένων ιστορικών αιτιών· δεν είχε κανονικά προφθάσει η Ελλάδα να αποτελέσει, μετά από αιώνων κατάκτηση και κατοχή, ένα σχετικά ανεξάρτητο κρατίδιο (σχετικά, γιατί οι εξαρτήσεις του από ξένα συμφέροντα ήταν έως και ασφυκτικές), και ήδη είχε αρχίσει η αμφισβήτηση της ταυτότητάς του. Επόμενο ήταν αυτό να προκαλέσει αντιδράσεις. Και στις σχετικές επιστήμες: την Κλασική Φιλολογία, τη Γλωσσολογία, τη Λαογραφία. Η λαογραφία εν προκειμένω διόλου δεν υπερέβαλλε έναντι των άλλων δύο. Καταθέτω το πειστικό προς τούτο επιχείρημα, ότι στο προγραμματικό κείμενο της ιδρυμένης, το 1909, από το Νικόλαο Πολίτη, επιστημονικής Λαογραφίας, δημοσιευμένο την ίδια χρονιά στον πρώτο τόμο της επετηρίδας της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, παρατηρείται πλήρης απουσία, από τους θεματικούς κύκλους της, αναφοράς στη συνέχεια. Ο ισχυρισμός του Γιάννη Αποστολάκη, ότι «στο βάθος μοιάζει ο Πολίτης να μην αγάπησε ούτε να κατάλαβε τα πνευματικά γνωρίσματα της καινούριας Ελλάδας ή καλύτερα τα αγάπησε τόσο μόνο, όσο τον βοήθησαν να πλησιάσει τον αρχαίο κόσμο», αδικεί κατάφορα τον Πολίτη, ο οποίος στα υπό μελέτη θέματα της λαογραφίας ενέτασσε και τα «βιομηχανικά επιτηδεύματα». Ο Γεώργιος Μέγας, ο πιο αφοσιωμένος μαθητής του, σε όλα,

υποστηρίζει ρητά: «Αλλ' ο Πολίτης δεν αναζητεί μόνον τα όμοια προς τα αρχαία στοιχεία του νεωτέρου βίου, αλλ' (...) ερευνά εν τω συνόλω αυτών τας δοξασίας και τα έθιμα του ελληνικού λαού, προσάγων παράλληλα εκ του βίου και άλλων λαών προς πληρεστέραν ερμηνεία των εξεταζομένων». Αναρωτιέμαι, πού υπάρχει στην έγκυρην αυτή μαρτυρία για το είδος έρευνας του Πολίτη η αρχαιολογικά αγκυλωμένη λαογραφία, όπως διατείνονται οι πολέμιοί της.

Οπωσδήποτε διακρίνεται εδώ η πρώτη φάση της λαογραφικής έρευνας, η οποία ασχολείται βέβαια και με τις σχέσεις του νεότερου προς τον αρχαίο ελληνισμό. Το μέρος αυτό ενασχόλησης, σε ένα ευρύτερο, εξ αρχής, πλέγμα θεμάτων, δεν απαξιώνει π.χ. ο Γιώργος Σεφέρης, που δεν μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε ουτοπικό ελληνολάτρη. «Δεν θα πω, γράφει, πως είμαστε από το ίδιο αίμα [με τους αρχαίους], γιατί αποστρέφομαι τις φυλετικές θεωρίες – αλλά κατοικούμε πάντα την ίδια χώρα και κοιτάμε τα ίδια βουνά που τελειώνουν στη θάλασσα». Και όπως παρατηρεί ο Roderick Beaton, «η διάρκεια αυτή, που βέβαια για τον Σεφέρη ήταν γεγονός και όχι θεωρία, είναι η διάρκεια της γλώσσας, του τοπίου, μιας αντίληψης του κόσμου· όχι αναγκαστικά και του αίματος». Άλλωστε κανένας επιστήμονας λαογράφος δεν υποστήριξε καμιά θεωρία περί του αίματος. Η γλώσσα και το τοπίο, το φυσικό περιβάλλον, φτάνουν για να τοποθετήσουν την πραγματικότητα της συνέχειας, της διάρκειας (με όλες, αυτονόητα, τις ιστορικές μεταβολές) πάνω σε γερή βάση. Αλλά, επιμένω, και στην πρώτη αυτή φάση η λαογραφία κατ' ουδένα τρόπο ασχολήθηκε με τη συνέχεια. Τα «βιομηχανικά επιτηδεύματα» προδιαγράφουν ένα άλλο, όλως διαφορετικό ερευνητικό πεδίο, ενώ ήδη είχαν γίνει τα πρώτα βήματα στη μελέτη του υλικού πολιτισμού, καθ' εαυτόν, όπως δηλώνεται

στο προγραμματικό άρθρο αναλυτικά, αλλά και της κοινωνικής συγκρότησης των ομάδων. Και ο Γεώργιος Μέγας πάλι, όταν αργότερα θα συντάξει τα σπουδαία Ζητήματα της Ελληνικής Λαογραφίας, «προς καθοδήγησιν των επιθυμούντων να συμβάλλουν εις το έργον της πλήρους και ακριβούς λαογραφικής εξερευνήσεως της χώρας», βασίστηκε στο διάγραμμα του Πολίτη. Δίνω μόνο κάποιους τίτλους από το κεφάλαιο το αναφερόμενο στην «Κοινωνικήν οργάνωσιν», «Έθιμα σχετικά με την διοίκησιν της κοινότητος και την διαχείρισιν της κοινοτικής περιουσίας (Δημόσιον Δίκαιον)»· «Έθιμα εμφανίοντα προτέραν κατά γένη ή πατριάς διαίρεσιν του χώρου»· «Διάκρισις κοινωνικών τάξεων»· «Η θέσις της γυναικός»· «Ίδιαι κοινωνίαι» (μνημονεύει τέσσερες περιπτώσεις με σχετική ανάλυση: αδερφοποιοί, κλέφτες, λησταί, αδελφάτα)· «Συντεχνίαι και σωματεία. Σχέσεις των εργοδοτών προς τους εργάτας, των υπηρετών προς τους κυρίους». Κι όμως: βρίθει ο τόπος από τους ψιττακίζοντες σχετικά με την αρχαιοπληξία της λαογραφίας.

Είναι λοιπόν αναμφισβήτητο, πως ήδη στην πρώτη φάση της η λαογραφία έθετε τις βάσεις, αφενός, για την έξοδο και προς τον αστικό χώρο και, αφετέρου, για την κοινωνική προσέγγιση των φαινομένων του λαϊκού πολιτισμού. Την αποφασιστικότερη είσοδό της στον αστικό χώρο, αλλά και τρόπο ζωής, θεωρούμε οι λαογράφοι πως εγκαινιάζει ο Δημήτριος Λουκάτος με το βιβλίο του «Σύγχρονα Λαογραφικά. Folklorica Contemporanea», που είδε το φως της δημοσιότητας το 1963. Η είσοδος πάντως στην πόλη - και ιδιαίτερα στην Αθήνα - δεν σημαίνει διόλου εγκατάλειψη του χωριού, από την πλευρά της λαογραφίας. Και αυτό γιατί η όντως εντυπωσιακή μαζικότητα της εσωτερικής μετανάστευσης, που πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα αμέσως μετά το τέλος του

Δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, ήταν, για λόγους που δεν έχω το χρόνο να αναφέρω και να αναλύσω τώρα, τέτοιας υφής, ώστε δεν θα ατονούσαν καν (θα έλεγα έως σήμερα) οι στενές σχέσεις με το χωριό και την επαρχία. Ο πληθυσμός της υπαίθρου την εγκατέλειπε και δεν την εγκατέλειπε. Σε κάποια σελίδα μου έχω αναφερθεί στο θέμα τούτο, «στο σφιχτό δέσιμο των εκατομμυρίων εσωτερικών μεταναστών με το γενέθλιο τόπο τους (το ίδιο συμβαίνει *mutatis mutandis* και με τους εξωτερικούς μετανάστες). Ίσως αποτελεί παγκόσμιο *unicum* το εξής φαινόμενο: ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός κατοίκων της Αθήνας (προπάντων), οι οποίοι ήλθαν από τα χωριά και την επαρχία και εγκαταστάθηκαν μόνιμως (και μάλιστα πριν από πολλές δεκαετίες) στην πρωτεύουσα, δεν έχουν μεταφέρει τα εκλογικά τους δικαιώματα εδώ έτσι, κάθε φορά που γίνονται εκλογές (δημοτικές ή βουλευτικές), ξεκινούν ατελείωτες φάλαγγες αυτοκινήτων (ιδιωτικών αλλά και πούλμαν), που μεταφέρουν ψηφοφόρους προς όλα τα σημεία της ελληνικής επικράτειας – σχεδόν τα μισά εκατομμύρια της Ελλάδας ταξιδεύουν, για να ψηφίσουν στον τόπο τους: είναι μια ακόμα ευκαιρία να τον επισκεφθούν. Θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς, ότι το φαινόμενο ενέχει και μια διάσταση καιροσκοπισμού, πελατειακής φύσεως (είναι αλήθεια ότι πολλά από τα πούλμαν που μεταφέρουν ψηφοφόρους ναυλώνονται από τα – μεγάλα κατεξοχήν – κόμματα, με χρήματα των κομμάτων, που μεταφέρουν τους οπαδούς τους). Κατά ένα ποσοστό συμβαίνει και αυτό: τα αστικά κόμματα στην Ελλάδα έχουν μακρά ιστορική παράδοση καλλιέργειας του συστήματος των πελατειακών σχέσεων (...). Αλλ' ότι δεν είναι μόνο αυτός ο λόγος της τεράστιας κινητοποίησης του πληθυσμού κατά τις εκλογικές περιόδους, αποδεικνύεται από το γεγονός, ότι τη γενέτειρά τους οι εσωτερικοί μετανάστες σπεύδουν να την επισκεφθούν σε κάθε δυνατή ευκαιρία:

γιορτές με ημέρες αργίας, διακοπές καλοκαιριού, ακόμα και Σαββατοκύριακα. Η τάση αυτή, έγγραφα, - ελπίζω με όχι μόνο δική μου ρομαντική διάθεση, - γνωρίζει την πιο συγκινητική και ακραία έκφρασή της στην επιθυμία πάρα πολλών να τους θάβουν, όταν πεθάνουν, στο κοιμητήριο της μικρής τους πατρίδας. Οι Έλληνες αγρότες, που επιμένουν σχεδόν με πάθος να μένουν στις μεγάλες πόλεις, και κατεξοχήν στην Αθήνα, με την ίδια εσωτερική ένταση επιθυμούν να ταφούν στον τόπο που εγκατέλειψαν. Αποτελούν συνηθισμένο θέαμα στους εθνικούς δρόμους τα ιδιωτικά αυτοκίνητα, που κουβαλούν στα μισάνοιχτα port - bagages (...) τα φέρετρα των νεκρών». Σιγά σιγά αποκαθίστανται οι τέτοιες μεταφορές από νεκροφόρες: η άνοδος του οικονομικού επιπέδου διευρύνει τις κοινωνικές τάσεις επίδειξης ή ευκολίας. Που δεν μπορούν όμως να αδρανοποιήσουν βαθύτερους ψυχολογικούς κραδασμούς.

Έχοντας τέτοιες εκδηλώσεις υπόψη, μιλούσα για μια «ιδιότυπη αστικοποίηση της νεοελληνικής κοινωνίας», μέσα στην οποία καλλιεργήθηκε και η δεύτερη, ας πούμε, φάση της λαογραφίας, φάση, του κλίματος, όπου αυτή καλλιεργείται. Είναι αλήθεια, ότι ο όρος αστικοποίηση άρχισε, εδώ και μερικές δεκαετίες, να μπαίνει στην σκιά του άλλου, που σήμερα κυριαρχεί: παγκοσμιοποίηση. Η αστικοποίηση τείνει στην εξομοίωση των αγροτικών κοινοτήτων μιας χώρας προς τα πρότυπα των πόλεων, κατεξοχήν της μεγάλης πόλης. Κάθε χώρα ωστόσο, όπως υποδηλώνουν και τα λίγα που ανέφερα, μπορεί να διαφοροποιείται περισσότερο ή λιγότερο από άλλες χώρες. Συντείνουν σ' αυτό το φυσικό περιβάλλον, η παράδοση, η ιστορία τους. Η παγκοσμιοποίηση τείνει στην εξομοίωση όλων των χωρών προς ένα καθολικό, στερεότυπο πρότυπο πολιτισμού, όπως διαμορφώνεται στα μεγάλα κέντρα του δυτικού κόσμου. Εκείνο το πλατωνικό «εις μίαν ιδέαν

συνορώντα άγειν τα πολλαχή διεσπαρμένα» (Φαίδρος, 265d) το άρπαξε, μάλλον εξ ενστίκτου, η σύγχρονη ιστορία από τη φιλοσοφική ημερότητά του και την κοσμολογική πλήρωσή του και το μετατρέπει, βίαια συγκολλώντας τα πολλαχή διεσπαρμένα, λαούς και έθνη, σ' ένα ομοιόμορφο πολιτισμό, σε μιαν αθεράπευτη, αν αυτός εμπεδωθεί, ομοιοπάθεια. Οι αντιδράσεις και αντιστάσεις πάντως δεν λείπουν.

Υπάρχει μια κίνηση διανοουμένων, που κηρύσσουν την αναγκαιότητα της «αποανάπτυξης», γιατί πιστεύουν, ότι η υπέρμετρη ανάπτυξη (που την αποδέχθηκαν, θα έλεγα, ως την ατμομηχανή της ιστορίας και τα δύο μεγάλα κοινωνικά συστήματα) προκαλεί μια παγκόσμια, κοινή σε όλους τους αναπτυγμένους λαούς ανισορροπία και απορρύθμιση. Ιδιαίτερα σημαντικό για τη λαογραφία είναι, ότι σε μια τέτοια αντίδραση είχε πρωτοστατήσει και ένας κορυφαίος διεθνώς ανθρωπολόγος, ο Marcel Mauss. Στο πνεύμα αυτής της εναντίωσης καλλιεργείται η πρόθεση επαναξιολόγησης του παρελθόντος, δηλαδή, κατά κύριο λόγο, του πολιτισμού της αγροτικής κοινότητας, ασφαλώς όχι για την αναβίωσή του, αλλά για την επανεκτίμηση ορισμένων όρων του πολιτισμικού γίγνεσθαι, οι οποίοι επιβάλλονταν τότε εξ ανάγκης, αλλ' αναδεικνύονται δυνάμει δραστικοί για την εξισορρόπηση της ζωής και της ίδιας της ύπαρξης και των κοινωνιών του παρόντος και του μέλλοντος.

Ένας Γάλλος διανοούμενος, μέλλος του ΚΚΓ ως το 1976, υπέρμαχος πλέον της ανάγκης για την περιορισμένη -όχι ξέφρενη- ανάπτυξη, θα επικαλεστεί τη μαρτυρία και του ίδιου του Φρειδερίκου Engels, αντλώντας από το δημοσιευμένο το 1845 διάσημο βιβλίο του, «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία». Εκεί μέσα διαβάζουμε: «Τα ήθη και οι συνθήκες ζωής του παλιού καλού καιρού καταστρέφονται με τον πιο

ριζικό τρόπο· τότε φτάσαμε στο σημείο όπου η έκφραση “Old merry England” δεν έχει πλέον κανένα νόημα, γιατί δεν γνωρίζουμε πια αυτή την παλιά Αγγλία ούτε καν από τις αναμνήσεις και τις αφηγήσεις των παππούδων μας». Ο Engels παραπονιέται εδώ καθαρά, γιατί ο παλαιότερος τρόπος ζωής σαρώθηκε από τη βιομηχανική ανάπτυξη. Και μπορούμε να παρατηρήσουμε σήμερα, με την εμπειρία ενάμισου και πλέον αιώνα, ότι δεν σαρώθηκε ο παλαιότερος κόσμος από τη βιομηχανική ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, παρά, απλά, χωρίς άλλο προσδιορισμό, από τη βιομηχανική ανάπτυξη, όπου και αν αυτή εφαρμόζεται.

Ο σύγχρονος Γάλλος στοχαστής Ζαν Κλώντ Michéa σχολιάζει ως εξής την παραπάνω παρατήρηση του Engels, καθώς και την επόμενη: «οι πρώτες φιλοσοφικές θεωρητικοποιήσεις της εργατικής αμφισβήτησης της νεωτερικότητας, που προτάθηκε από τον Engels, θεμελιώνονται καταρχάς, και πολύ λογικά, στη ριζική κριτική του ατομικισμού του Διαφωτισμού». Ακολουθεί η δεύτερη παρατήρηση του Engels, η οποία ισχύει με τρόπο εντυπωσιακό και γι' αυτά που συμβαίνουν και σήμερα: «Αν η απομόνωση του ατόμου, αυτός ο στενοκέφαλος εγωισμός, αποτελεί παντού το θεμελιακό στοιχείο της σημερινής κοινωνίας, πουθενά αλλού δεν εκδηλώνεται με τέτοια αναισχυντία, με τόσο απόλυτη σιγουριά, όσο στην οχλαγωγία των μεγάλων πόλεων» (τοποθετεί εδώ ο Engels το χωριό σε θέση προνομιακότερη από την πόλη, τουλάχιστον απ' τη μεγάλη πόλη). «Η αποσύνθεση της ανθρωπότητας σε μονάδες, συνεχίζει, καθεμιά από τις οποίες έχει έναν ιδιαίτερο κανόνα ζωής, και έναν ιδιαίτερο στόχο, αυτή η εξατομίκευση του κόσμου εδώ ωθείται στα άκρα».

Επιστρέφοντας στη λαογραφία και στην περιοχή της, επισημαίνω, ως μια μορφή επιμονής στο δεσμό των μετοίκων στην Αθήνα με τα χωριά τους και την επαρχία, με το παρελθόν τους, το φαινόμενο του φολκλορισμού, έκφραση και μιας νοσταλγίας, παρά τις απ' έξω επιρροές που ο πληθυσμός έχει υποστεί και αποτελούν αντικείμενο διαφόρων συζητήσεων. Συναφές φαινόμενο είναι το πλήθος, εξαιρετικά μεγάλο, και οι δραστηριότητες συλλόγων εσωτερικών μεταναστών. Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε, ότι σχεδόν κάθε χωριό και επαρχιακή πόλη έχουν και το σύλλογο των εν Αθήναις εγκατεστημένων κατοίκων τους.

Αλλά θέλω να θίξω και κάτι άλλο, σε σχέση με αυτά που θεωρώ αντίδραση ή αντίσταση στην εξαπλωμένη παγκοσμιοποίηση. Σε ανακοίνωσή μου το 1994 με τίτλο, «Σύγχρονες τάσεις της λαογραφίας», αναλύοντας το καρπαθιακό έθιμο της «ανάστασης», όπως μπορούμε να το πούμε (με τη λέξη «ανάσταση» εννοούνε τη βάπτιση εγγονού· κάπου ο Πλούταρχος χαρακτηρίζει εύστοχα το γάμο «συνεργόν αθανασίας τω θνητώ γένει, σβεννυμένην ημών την φύσιν αύθις εξανάπτοντα διά των γενέσεων»), προσπάθησα να δείξω ότι η λαογραφία, - ως επιστήμη πάντα, αλλά ως επιστήμη του ανθρώπου, - «μπορεί να αναζητεί στη συμπεριφορά των ανθρώπων και στοιχεία ομορφιάς». Διευκρίνιζα πάντως, ότι η ομορφιά μπορεί να γεννάται ή να πλάθεται μέσα και από τον πόνο, τον πόθο, την αγωνία, τη στέρηση - αλλιώς πως θα θαυμάζαμε ως καλλιτεχνικό αριστούργημα π.χ. τον Οιδίποδα τύραννο! Διευρύνοντας επίσης - ή εμβαθύνοντας - την έννοια της ομορφιάς, σημειώνω, τελεσίδικα, ως προς τις δικές μου, τουλάχιστον, παγιωμένες απόψεις: «η συνάντηση της οικονομίας με τη μεταφυσική προσδιορίζει τη λαογραφία, η οποία υπάρχει και για να παρακολουθεί τον περιορισμό της

πρώτης (της οικονομίας) από τη δεύτερη, έστω και αν θεωρεί, ασφαλώς, την οικονομία αναγκαία συνθήκη δημιουργίας λαογραφικών φαινομένων». Ο άνθρωπος, ως άτομο ή ως ομάδα (η δεύτερη ενδιαφέρει τη λαογραφία), δεν είναι το απόλυτο φυσικό όν, δεν είναι το απόλυτο οικονομικό όν. Τόσο το άτομο καθ' εαυτό όσο και η ομάδα γαλουχείται, συνειδητά ή ασυνειδητά, και με το μύθο, ο οποίος, όπως και αν τον εκλάβει κανείς (ως πίστη σε ένα μεταφυσικό βάθος, ως πίστη σε ένα ευτυχέστερο μέλλον που μας περιμένει κ.λπ.), δεν είναι δυνατό να μην τοποθετηθεί σε μια νοητή περιοχή μετά τα φυσικά.

Η αίσθηση της ομορφιάς, η ιδέα της μεταφυσικής, η ιστορικά βεβαιωμένη λειτουργικότητα του μύθου συγκροτούν ένα σύνολο, που είναι, στο βάθος, συγγενές προς την ποίηση. Η λαογραφία λοιπόν μπορεί να αναδείξει και μια άλλη ιδιότητά της: να ενεργεί ποιητικά, να ανακαλύπτει την υπάρχουσα στα πράγματα και στα όντα ποίηση. Πολλές φορές μετά από αντιθέσεις. Όπως ο πεθαμένος παππούς του καρπαθιακού εθίμου, ο οποίος ανασταίνεται στο σώμα του εγγονού, που πήρε το όνομά του. Οι ανθρωπολόγοι θέλησαν να αναδείξουν, αποκλειστικά, την οικονομική σημασία του εθίμου. Όμως εδώ, πιο μεγάλη σημασία από το ποιος θα κληρονομήσει ποιον, ίσως έχει η μετροπή, μεταφυσικά, ποιητικά, του θανάτου σε αθανασία, - μέσω της μαγικής (που σημαίνει και ψυχολογικά γοητευτικής) δύναμης του ονόματος. Με την άσκηση μιας τέτοιας λαογραφικής προσέγγισης προκύπτει κάτι, ενδεχομένως, σημαντικό: αξιολογείται υψηλά και πάλι (υπό διαφορετικούς όρους τώρα) ο πολιτισμός της παραδοσιακής αγροτικής κοινότητας, δεδομένου ότι λειτουργούσαν σ' αυτή, καθοριστικά, παράμετροι, που αποτελούν και συστατικά στοιχεία της ποίησης: ο ρυθμός, η τελετουργία, το συμβολικό σύστημα. Αυτό δεν σημαίνει, ότι ο αστικός χώρος ερευνητικά

απαξιώνεται, από την άποψη αυτή. Μπορεί εδώ οι παράμετροι όπως οι παραπάνω να χαλαρώνουν, να υποχωρούν σε σημαντικό βαθμό, αλλά δεν παύουν να υπάρχουν. Από την άλλη μεριά προκύπτουν τώρα εδώ νέα φαινόμενα, ικανά να φορτίζουν δραματικά τη ζωή. Λογοτεχνία γράφουν ούτως ή άλλως σήμερα αποκλειστικά οι αστοί.

Ίσως μπορούμε να μιλάμε για μια νέα φάση, στην οποία μπαίνει η ελληνική λαογραφία, όπου αυτή βρίσκεται αντιμέτωπη με νέα ζητήματα, τα οποία δοκιμάζει και με τα οποία δοκιμάζεται. Ενδεχομένως νέες προοπτικές, για νέες δραστηριότητες διαγράφονται, στο ευρύ πλαίσιο των αντιδράσεων που προκαλεί η χαοτική παγκοσμιοποίηση. Νέες δραστηριότητες, δίπλα στις προηγούμενες· όχι παλαιές. Η λαογραφία είναι μία, στη συνέχειά της. Και είναι υπερήφανη για το παρελθόν της, το οποίο επικρίνουν ή το απαξιώνουν εκείνοι που το αγνοούν. Επαναλαμβάνω ό,τι έγραφα πριν μερικά χρόνια: «όσον αφορά τις επιστήμες του ανθρώπου, όσο πιο συνετός γίνεται κανείς με τα χρόνια, τόσο περισσότερο πείθεται ότι η ανανέωση και η εξέλιξη πρέπει να νοούνται με τη μεγαλύτερη δυνατή σχετικότητα. Συμβαίνει πολλές φορές εκείνοι, που με υπέρμετρη αυτοπεποίθηση μιλούν για ρηξικέλευθες καινοτομίες, για αποφασιστική ρήξη με το παρελθόν μιας επιστήμης (μιλώ πάντα για τις επιστήμες του ανθρώπου), να μην έχουν, απλώς, την απαραίτητη εποπτεία αυτών που έγιναν (διατυπώθηκαν) στο παρελθόν».

